

ISTRAŽIVANJA, STAVOVI, ISKUSTVA

Samir Dedić, prof. Islamske teologije,
Gračanica

**OD SEGREGACIJE, PREKO INTEGRACIJE, KA INKLUZIJI
KROZ ZAKONSKU REGULATIVU**

Sažetak - U Evropi je postignut opći koncenzus da obrazovanje može odigrati glavnu ulogu kako bi evropsko društvo učinilo konkurentnim i najperspektivnijim društvom. U Lisabonu je 2000. godine donesen zaključak da Evropa upravo na osnovu 'obrazovanja za sve' postane najprestižnija svjetska ekonomija.

Potpisivanjem Lisabonske konvencije i drugih međunarodnih dokumenata Bosna i Hercegovina se obavezala na obrazovanje bez segregacije i diskriminacije. Prije ove reforme, a zbog manjkavosti zakonske regulative, vršila se diskriminacija prema djeci sa posebnim potrebama. Ta se diskriminacija sasvim otvoreno vršila kroz specijalni obrazovni sistem. Ipak i danas se kroz dva suprostavljena entitetska modela obrazovnog sistema (centralizovani u RS i decentralizovani u FBiH) otežava dosljednost u potpunoj implementaciji obrazovanja za sve. Ovakav trenutni obrazovni sistem u BiH je još uvijek zasnovan na segregaciji, a daleko je od inkluzije.

S obzirom da u BiH ne postoji zaseban zakon kojim bi se regulisao odgoj i obrazovanje djece i omladine sa posebnim potrebama, autor je u ovome radu analizirao kantonalne zakone u FBiH, zakone u RS i Brčko Distriktu, ali i okvirne zakone BiH. Dakle, autor u ovome radu kroz zakonsku regulativu analizira odnos bh društva naspram osoba sa različitim vrstama posebnih potreba.

Ključne riječi: inkluzija, integracija, djeca sa posebnim potrebama, zakon o osnovnom odgoju i obrazovanju, segregacija, institut za inkluziju, osoba sa invaliditetom, prava djeteta, obrazovanje za sve, izjednačavanje mogućnosti, individualni prilagođeni programi.

Uvodno razmatranje

Svako društvo, pa tako i bosansko-hercegovačko, u procesu svoje nadogradnje prolazi kroz određene faze. O tome je još prije 600 godina govorio i pisao slavni arapski historičar Ibn Haldun (Ibn Khaldūn; 1332 - 1406), utemeljitelj znanstvene discipline – nauke o društvu koju je u granicama moderne evropske znanosti francuski filozof Ogist Kont (Auguste Comte; 1798 - 1857) imenovao sociologijom. U toj fazi nadogradnje, svako društvo nastoji usvajanjem novih znanja i iskustava popraviti svoj životni standard.

Naravno, društvo kao takvo je na tome stalnom traganju lutalo u svojim moralnim padovima. Poznat je odnos npr. predislamskih Arapa prema ženskoj tek rođenoj djeci; starih Rimljana prema defektno rođenoj djeci¹, odnos evropskih doseljenika spram Indijanaca, i uopće odnos doseljenika naspram domorodačkog stanovništva.

U ovome radu ćemo analizirati odnos bh društva naspram osoba sa različitim vrstama posebnih potreba² kroz prizmu mnogo razuđenog bh zakonodavstva. Glavni cilj nam je pokazati u kojoj mjeri bh obrazovni sistem u školama omogućava ovim osobama nesmetano uživanje osnovnog ljudskog prava – prava na besplatno osnovno obrazovanje. Kako je inkluzija u općem smislu mnogo širok pojam, mi ćemo se u ovome radu baviti prvenstveno obrazovnom inkluzijom kao osnovnim segmentom socijalne inkluzije uopće.

Međunarodni kontekst

Svaka reforma zahtijeva prije svega temeljitu reformu stavova naspram nečega. Naš odnos naspram imenovanog se ogleda u terminologiji koju upotrebljavamo. Tako se danas umjesto nekad uobičajenog termina *invalidi* upotrebljava termin *osobe sa invaliditetom*, ili umjesto *hendikepirani* upotrebljava termin *osoba sa posebnim potrebama*.

Tek krajem 60-tih godina 20. stoljeća na svjetskom planu se počinje preispitivati etička opravdanost segregacije osoba sa teškoćama u razvoju od ostalog stanovništva tokom njihovog života.

Ujedinjena Evropa je u procesu traganja za svojim identitetom uspostavila princip integracije cijelog društva u jednu funkcionalnu cjelinu. Iako proces zaokruženja evropskog identiteta još uvijek nije okončan, (i zadugo neće biti) postignut je opći koncenzus da upravo obrazovanje može i mora odigrati glavnu ulogu kako bi multikulturno i sve više multireligijsko evropsko društvo učinilo konkurentnim i najperspektivnijim društvom. Ovaj proces je sazrijevao kroz mnoge konferencije i stručne skupove na najvišem nivou pod pokroviteljstvom Savjeta Evrope. Svoj završni oblik je dobio u Lisabonu 2000. godine, gdje je donesen zaključak da upravo na osnovu *obrazovanja za sve* Evropa postane najprestižnije svjetska ekonomija.

Dokument iz Lisabona iz 2000. godine se u stvari samo naslanja na zaključke i preporuke ranijih dokumenata usvojenih na međunarodnom nivou kao što su:

¹ Čak je i Platon u svome djelu o idealnoj državi govorio kako tjelesno bolesne i slabe treba pustiti da umru!

² Kako u svijetu, tako i kod nas postoji široka lepeza termina kojima se oslovljavaju osobe sa posebnim potrebama, ali budući da je Okvirni zakon o osnovnom i srednjem obrazovanju u BiH koristio termin *djeca sa posebnim potrebama* i mi ćemo se u ovome radu držati te terminologije.

- **Konvencija UN-a o pravima djeteta** (Convention on the Rights of the Child, U.N. General Assembly, 1989.) Sva prava djece koja slijede iz ove konvencije važe u jednakoj mjeri i za djecu s posebnim potrebama. Neki članovi ove Konvencije se specijalno odnose na djecu s posebnim potrebama (članovi 2, 9, 23).
- **Svjetska deklaracija o obrazovanju za sve** (World Declaration on Education for All, Jomtien/Pattaya, Thailand, 1990.) Djeca s posebnim potrebama se obrazuju pod jednakim uslovima i bez diskriminacije. Član III, paragraf 5, naglašava činjenicu da obrazovne potrebe hendikepiranih osoba zahtijevaju posebnu pažnju.
- **Standardna pravila UN-a o izjednačavanju mogućnosti osoba sa invaliditetom** (U.N. General Assembly, 1993) Države trebaju postaviti kao cilj postepeno integrisanje djelatnosti specijalnih škola u redovne škole (pravilo 6, tačka 8).
- **Svjetska konferencija o specijalnom obrazovanju** (World Conference on Special Needs Education, Salamanca, Spain, 1994). Osiguranje prava na obrazovanje djece, mladih i odraslih s posebnim potrebama iskazano je kao prioritetna potreba.

Čak i mnogo prije ovih dokumenata, Opća deklaracija UN o ljudskim pravima iz 1948. godine ističe da se sva ljudska bića rađaju jednaka u pravima (član 1.), i da svi imaju pravo na jednaku zaštitu od bilo kakve diskriminacije (član 7.). Svako ima pravo i na obrazovanje koje bar u osnovnim i nižim stepenima treba da bude besplatno, ali i obavezno (član 26.).

Prema tome, možemo kazati da je inkluzija učenika sa posebnim potrebama u redovne osnovne škole dio jednog globalnog pokreta na planetarnom nivou – pokreta za potpunu inplemenatciju elementarnih ljudskih prava: prava na život, imetak, čast, obrazovanje...

Reforma obrazovanja u BiH

Međunarodni dokumenti formulišu okvir međunarodnog prava kojim se definišu međunarodni standardi kao kriteriji kod donošenja nacionalnih standarda u određenoj oblasti. Tako su i međunarodni standardi iz oblasti obrazovanja utvrđeni u velikom broju međunarodnih konvencija i deklaracija koje je ratificirala BiH. Nizale su se zaredom deklaracije: Bolonjska (1999.), Lisabonska (2000.), Kopenhagenska (2002.)...

Potpisivanjem nabrojanih dokumenata BiH se obavezala na obrazovanje bez segregacije i diskriminacije. Prema tim internacionalnim dokumentima izvedeni su i nacionalni dokumenti BiH. Prije ove reforme, a zbog manjkavosti zakonske regulative vršila se diskriminacija prema djeci sa posebnim potrebama.

BiH je svoju obrazovnu reformu počela institucionalizirati 27. juna 2001. godine, kada je između Federalnog ministra obrazovanja, nauke, kulture i sporta i ministra prosvjete Republike Srpske, uz prisustvo predstavnika međunarodne zajednice, postignut je sporazum o modalitetima i vremenskom okviru za razradu i provođenje *Zajedničke strategije za modernizaciju osnovnog i općeg srednjeg obrazovanja u BiH*. Cilj usaglašene strategije je dovođenje općeg obrazovanja u BiH na nivo standarda općeg obrazovanja već razvijenog u Evropi.

Prema osnovnim smjernicama tog sporazuma, obrazovanje u BiH mora da poštuje posebne kulturalne i društvene prilike BiH, te podržava razvoj miroljubivog društva zasnovanog na osnovnim principima uzajamnog poštovanja, prava pojedinca i civilnog društva. Škola kao

javna ustanova mora biti depolitizovana i dezideologizirana i kao takva uvažavati pravo na raznolikost (individualne razlike, grupne, nacionalne, kulturne, ali i vjerske razlike). Nastojće se izgraditi obrazovni sistem u skladu sa rezolucijom o evropskoj dimenziji obrazovanja i odgoja, koji se temelji na ljudskim pravima, pluralističkoj demokratiji, toleranciji, solidarnosti i pravnoj državi.

U skladu sa Zajedničkom strategijom reforme obrazovnog sistema u BiH, entitetski ministri obrazovanja su 05. marta 2002. godine potpisali *Privremeni sporazum o zadovoljavanju posebnih potreba i prava djece povratnika*. Privremeni sporazum je donesen s ciljem obezbjeđivanja ustavnog prava povratnika i prava njihove djece na adekvatno obrazovanje.

Napori oko ujednačavanja obrazovnih principa na nivou države su urodili plodom donošenjem Okvirnog zakona o osnovnom i srednjem obrazovanju u BiH 2003. godine. Stupanjem na snagu Okvirnog zakona konačno je omogućeno da se u obrazovni sistem u cijeloj BiH uvede princip inkluzivne nastave koja omogućava upis djece sa posebnim potrebama u redovne osnovne škole.

Potpisivanje Okvirnog zakona je bio značajn preokret ka konačnom cilju reforme obrazovanja. Bio je to znak odobravanja ili znak za akciju entitetskim i kantonalnim ministarstvima obrazovanja kao i Brčko Distriktu da univerzalne odredbe obrazovanja kao osnovnog ljudskog prava svakog pojedinca ugrade u svoje zakone o odgoju i obrazovanju. Zahvaljujući tome, većina kantona su u 2004. godini donijeli nove zakone o obrazovanju, ili izmjene i dopune postojećih zakona.³ Jedna od bitnih odrednica novih entitetskih i kantonalnih zakona o obrazovanju je ona koji govori o obavezi integracije i inkluzije djece sa posebnim potrebama u redovne škole.

Nemjerljiva je vrijednost novousvojenih zakona o obrazovanju iz 2004. godine kada se tiče integracije djece sa posebnim potrebama u redovne osnovne škole. Međutim, da i ovdje u strategiji zaostajemo za drugima, govori primjer Hrvatske koja ozbiljno razmišlja o uvođenju obaveznog srednjoškolskog obrazovanja kako bi upravo kategorija djece sa posebnim potrebama nastavila svoje obrazovanje i na tom sekundarnom stepenu. Poznato je da takva djeca, zbog raznoraznih razloga, a često i protiv svoje volje, završavaju svoje obrazovanje nakon okončanja osnovne škole ili čak i prije.

Ipak, Okvirni zakon omogućava da se u nedostatku centralizovanog sistema obrazovanja u BiH ipak ima osnova koja je polazna tačka izrade zakona na nižim nivoima.

Nakon zastoja od četiri godine od usvajanja Okvirnog zakona (2003.) nizom su se redali novi zakoni u 2007. i 2008. godini na koje se dugo čekalo kako bi se došlo do zakonske mogućnosti primjene evropskog standarda tzv. cjeloživotnog učenja. Usvojeni su sljedeći zakoni:

- **Okvirni zakon o predškolskom odgoju i obrazovanju u BiH (2007.)**
- **Okvirni zakon o visokom obrazovanju u BiH (2007.)**
- **Zakon o Agenciji za predškolsko, osnovno i srednje obrazovanje u BiH (2007.)**
- **Zakon o srednjem stručnom obrazovanju i obuci u BiH (VET) (2008.)**

³ S obzirom da se terminologija često razlikuje od kantona do kantona, a budući da je i pravo naziva zakona ostavljeno kantonalnom nivou, susrećemo više različitih naziva za zakone o odgoju i obrazovanju, te ih ovdje i donosimo kao opći pojam zakona iz te oblasti, a ne kao konkretni zakon pojedinog kantona.

Decentralizovani obrazovni sistem u BiH

BiH je u međunarodnim razmjerima po mnogo čemu unikatna. Tako je i kod obrazovnog sistema. Naprimjer, Federalno ministarstvo obrazovanja i nauke ima samo koordinirajuću (i to vrlo ograničenu) ulogu, a u svakom kantonu postoji ministarstvo obrazovanja. Kolika je koordinirajuća uloga Federalnog ministarstva nauke i obrazovanja govori podatak da ovo ministarstvo na svojoj web-stranici uopće nema niti jednog kantonalnog zakona o obrazovanju.⁴ S druge strane, niti kantonalna ministarstva obrazovanja ne nude svoje zakone o obrazovanju, tako da je vrlo teško (gotovo nemoguće) bilo kom nezavisnom posmatraču (ili istraživaču) imati cjelovitu sliku o obrazovnom sistemu u našoj zemlji.⁵

Na državnom nivou koordinirajuću ulogu ima Ministarstvo civilnih poslova BiH. Ako se i ono uzme u obzir onda u BiH ima 14 ministarstava obrazovanja. Prema tome, i danas se kroz entitesko-kantonalnu razjedinjenost u strukturalnom (13 zakona o odgoju i obrazovanju) kao i u sadržajnom smislu (3 nacionalna Plana i programa) ista segregacija i dalje nastavlja, ali na jedan sofisticirano prefinjen način. Dva dijametralno suprotstavljena entitetska modela obrazovnog sistema: a) centralizovani u RS i b) decentralizovani (po kantonima) u FBiH otežavaju principijelnost i dosljednost u potpunoj implementaciji *obrazovanja za sve*. Ovakav trenutni razrušeni obrazovni sistem u BiH je još uvijek zasnovan na segregaciji, a daleko je od inkluzije.

O stvarnom stepenu želje za implementacijom modernih dostignuća i principa savremenog obrazovanja u naš obrazovni sistem govori i podatak da su u čak tri kantona⁶ nametnuti zakoni, odnosno izmjene i dopune zakona o obrazovanju od strane OHR-a. Nije ni čudo što je u ovoj prašumi administrativnih prepreka i nekažnjenih svjesnoopstruirajućih poteza nadležnih ministara i drugih odgovornih, visoki predstavnik za BiH, 7. jula 2004. donio odluke kojima je usaglasio zakone o osnovnom i srednjem obrazovanju Srednjobosanskog, Zapadnohercegovačkog i Livanjskog kantona sa Okvirnim zakonom. Odlukama koje je donio visoki predstavnik ispravljani su propusti kantona 6, 8, i 10 čije su vlasti usklađivanje svojih zakona sa državnim trebale provesti do decembra 2003. godine.

Neujednačenost zakonskih rješenja

Sada ćemo analizirati zakone u BiH, BD, RS i kantonalne zakone u FBiH. U BiH ne postoji zaseban zakon kojim bi se regulisao odgoj i obrazovanje djece i omladine sa posebnim potrebama. Te su odredbe raspoređene po entitetskim i kantonalnim zakonima o obrazovanju kao i manjem broju pravilnika u kantonima koji su svoju zakonsku obavezu donošenja ovih pravilnika ispoštovali! Kako se radi o zakonskim odredbama nastojaćemo da ih što više navodimo u integralnom obliku. Imajući na umu da je tumačenje zakona u nadležnosti zakonodavca, mi ćemo (posebno kod kantonalnih zakona) ponuditi izvjesnu komparativnu analizu određenih zakonskih rješenja.

⁴ Isto tako i svi kantoni na svojim vlastitim web-stranicama ne nude službena glasila! Neki ih uopće ne nude; drugi ih nude, ali uz naplatu; dok časni izuzeci svoja službena glasila nude besplatno u elektronskoj varijanti.

⁵ Ovo sve govori o poteškoćama na koje smo nailazili kod sakupljanja kantonalnih zakona i podzakonskih akata. Zakone Posavskog i Bosanskopodrinjskog kantona Goražde su nam dostavili naši prijatelji, profesori Mirsad Arnautalić i Dženan Imamović na čemu im mnogo zahvaljujemo. I pored našeg nastojanja, Zakon o izmjenama i dopunama zakona o obrazovanju Hercegovačko-neretvanskog kantona nismo mogli pronaći, a samo radi općeg uvida smo koristili zakon iz 2000. godine.

⁶ To su Srednjobosanski, Zapadnohercegovački i Kanton 10.

I Zakonske odredbe na nivou Bosne i Hercegovine

Okvirni zakon o predškolskom obrazovanju u BiH

Član 12. Okvirnog zakona o predškolskom obrazovanju u BiH govori o integracijskim programima za djecu sa posebnim potrebama i ističe da se:

Djeca sa posebnim potrebama uključuju u predškolske ustanove prema programima koji su prilagođeni njihovim individualnim potrebama. Za svako dijete izradiće se individualni program prilagođen njegovim mogućnostima i sposobnostima.

Za djecu sa posebnim potrebama pripremaju se i sprovode programi za integraciju.

Okvirni zakon o osnovnom i srednjem obrazovanju u BiH

U članu 3. Okvirnog zakona o osnovnom i srednjem obrazovanju u BiH ("Službeni glasnik BiH" br.18/03) nabrajaju se opći ciljevi obrazovanja od kojih jedan glasi:

b) osiguravanje optimalnog razvoja za svaku osobu, uključujući i one s posebnim potrebama, u skladu s njihovim uzrastom, mogućnostima i mentalnim i fizičkim sposobnostima;

U Članu 19. Okvirnog Zakona se ističe da *djeca i mladi s posebnim obrazovnim potrebama stižu obrazovanje u redovnim školama i prema programima prilagođenim njihovim individualnim potrebama. Individualni program, prilagođen njihovim mogućnostima i sposobnostima, izradit će se za svakog učenika, uz obavezno određivanje defektološkog i logopedskog statusa.*

Djeca i mladi sa ozbiljnim smetnjama i poteškoćama u razvoju mogu se djelimično ili u cjelini obrazovati u specijalnim odgojno-obrazovnim ustanovama, u slučajevima kad je nemoguće pružiti odgovarajuće obrazovanje u redovnim školama.

Kategorije, postupak identifikacije, planiranje i način rada, profil, obuka i profesionalni razvoj stručnog kadra za rad s djecom i mladima s posebnim potrebama i druga pitanja, bliže se uređuju propisima entiteta, kantona i Brčko Distrikta Bosne i Hercegovine, u skladu s principima i standardima utvrđenim ovim zakonom.

Član 35. istog zakona navodi da *škola ne smije vršiti diskriminaciju u pristupu djece obrazovanju ili njihovom učešću u obrazovnom procesu, na osnovu rase, boje, spola, jezika, religije, političkog ili drugog mišljenja, nacionalnog ili socijalnog porijekla, na osnovu toga što su djeca s posebnim potrebama, ili na bilo kojoj drugoj osnovi.*

U smislu stava 1. ovog člana, nadležni organi vlasti i institucije, zajedno sa školama, posebno su odgovorni za osiguranje funkcionalnog smještaja i prateće infrastrukture za nesmetan pristup i učešće u obrazovnom procesu djeci s posebnim potrebama, mladima i odraslima.

Okvirni zakon o visokom obrazovanju u BiH

U članu 7. ovog zakona se, između ostalog, govori o nediskriminaciji osoba sa *fizičkim ili drugim nedostatkom*, te ističe da:

Pristup visokom obrazovanju imaju svi oni koji su završili četverogodišnju srednju školu u Bosni i Hercegovini.

Visokom obrazovanju kojim se bave licencirane visokoškolske ustanove u Bosni i Hercegovini pristup neće biti ograničen, direktno ili indirektno, prema bilo kojoj stvarnoj ili pretpostavljenoj osnovi, kao što su: spol, rasa, seksualna orijentacija, fizički ili drugi nedostatak, bračno stanje, boja kože, jezik, vjeroispovijest, političko ili drugo mišljenje, nacionalno, etničko ili socijalno porijeklo, veza s nekom nacionalnom zajednicom, imovina, rođenje, starosna dob ili neki drugi status.

II Zakonske odredbe na nivou Brčko Distrikta BiH

Član 15. Zakona o izmjenama i dopunama Zakona o obrazovanju u osnovnim i srednjim školama Brčko Distrikta BiH ("Službeni glasnik Brčko Distrikta BiH" br. 29/04) ugrađuje odredbe Okvirnog zakona u Zakon Brčko Distrikta. Ovaj član u cjelosti glasi ovako:

Iza člana 39 dodaje se novi član 39.A. koji glasi:

- 1. «Postupak rane identifikacije djece sa smetnjama u razvoju počinje u fazi utvrđivanja sposobnosti djece za upis u prvi razred, a nalazom Komisije određuje se način edukacije i rehabilitacije.*
- 2. Djeca sa manjim smetnjama u psiho-fizičkom razvoju i djeca koja po ocjeni Komisije treba da uče uz pojačan rad i nadzor pedagoga, psihologa i defektologa, pohađaju nastavu u redovnim odjeljenjima.*
- 3. Djeca sa izražajnijim smetnjama u psiho-fizičkom razvoju pohađaju nastavu u posebnim odjeljenjima po adaptiranom NPP i gdje je, pored edukacije, potrebna rehabilitacija i resocijalizacija.*
- 4. Posebnim aktom, koji donosi Gradonačelnik, detaljnije se reguliše: kategorija, postupak identifikacije, socijalizacije, vođenje evidencije i dokumentacije, planiranje i način rada, profil, obuka i profesionalni razvoj stručnog kadra za rad s djecom i mladima sa posebnim potrebama.»*

III Zakonske odredbe na nivou Republike Srpske

Obrazovanje djece sa posebnim potrebama je posebno definirano u Zakonu o osnovnoj školi ("Sl. glasnik RS" br. 38/04) u članovima 87-97.

Pored toga RS je donijela i Pravilnik o vaspitanju i obrazovanju djece sa posebnim potrebama u osnovnim i srednjim školama (Sl. glasnik RS broj 85/04)

S obzirom da je vertikalna usklađenost i kompatibilnost kod zakonskih rješenja veoma bitna tako su veoma osnovani prijedlozi ombudsmena u RS⁷ da se pored postojanja Pravilnika o obrazovanju djece s posebnim obrazovnim potrebama u osnovnim i srednjim školama u RS (Sl.gl.RS br 85/04), donesu i pravilnik o sadržaju i načinu vođenja učeničkog dosijea u inkluzivnoj nastavi kao i pravilnik o ocjenjivanju učenika sa poteškoćama u psiho-fizičkom razvoju u osnovnim i srednjim školama.

⁷ O ovome pročitati Poseban izvještaj o pravu na obrazovanje djece sa posebnim potrebama u RS, Ombudsman RS, Banjaluka, juli 2007. godine, kao i Poseban izvještaj o pravu djece sa posebnim potrebama u RS na predškolsko obrazovanje i vaspitanje, Ombudsman RS, Banjaluka, april 2008. godine.

IV Zakonske odredbe na nivou Federacije BiH

	Odredbe Zakona	Djeca s posebnim potrebama kao opći cilj obrazovanja	Potreba donošenja Pravilnika za djecu sa p.p.	Potreba izrade Individualnih prilagođenih programa za djecu sa p.p.	Potreba uposlenja struč. saradnika za djecu sa p.p.	Način ocjenjivanja djece sa posebnim potreb.	Nediskriminacija kod upisa djece sa p.p. i kazna za diskriminaciju
Kanton							
1.	Unskosanski kanton	Član 5.	Član 23. (stav 4)		Član 23. (stav 2) i član 138.	Član 113.	Član 52. i član 163. (tačka 10)
2.	Posavski kanton		Član 5.				
3.	Tuzlanski kanton	Član 3.			Član 50. (stav 4)	Član 68. (stav 2)	Član 27. i član 110. (tačka 13)
4.	Zeničkodobojski kanton			Član 24. (stav 4)			Član 98. (tačka 8)
5.	Bosanskopodrinjski kanton Goražde		Član 28.		Član 28.		Član 49. i član 104. (tačka 8)
6.	Srednjobosanski kanton		Član 10. (stav 4)				
7.	Hercegovačkoneretvanski kanton^{*8}						
8.	Zapadnohercegovački kanton		Član 6. (stav 4)				
9.	Kanton Sarajevo			Član 26. i 27 (stav 2)	Član 54. (stav 8 i 9)		
10.	Kanton 10	Član 55. (stav 3)					

Kao što se vidi iz priložene tabele, ovdje ćemo se osvrnuti na opće karakteristike za sve kantonalne zakone kada se tiče integracije djece sa posebnim potrebama koje su preuzete iz Okvirnog zakona. Navešćemo i propuste koje smo uočili kod neusklađenosti zakonskih odredbi u različitim kantonima.

Djeca sa posebnim potrebama su integrisana u kantonalnoj legislativi kod sljedećih odrednica:

a) Djeca s posebnim potrebama kao opći cilj obrazovanja

U članu 5. Zakona o osnovnom i srednjem općem odgoju i obrazovanju ("Službene novine Unskosanskog kantona" br. 5/04) kao jedan od općih ciljeva odgoja i obrazovanja navodi se i:

- osiguranje optimalnog razvoja za svaku osobu, uključujući i one s posebnim potrebama, u skladu s njihovim uzrastom, mogućnostima i mentalnim i fizičkim sposobnostima.

⁸ S obzirom da Zakon o izmjenama i dopunama zakona o obrazovanju Hercegovačko-neretvanskog kantona nismo imali tako u ovoj tabeli i ne raspoložemo podacima vezanim za Zakon o imjenama i dopunama zakona o obrazovanju ovog kantona.

I Zakon o osnovnom odgoju i obrazovanju, ("Službene novine Tuzlanskog kantona" br. 6/04) u članu 3. donosi istu odrednicu.

Iako se ova odrednica navodi u članu 3. Okvirnog zakona, ostali zakoni nisu našli za shodno da to istaknu!

b) Potreba za Pravilnikom o odgoju i obrazovanju djece s posebnim potrebama u osnovnoj i srednjoj školi

Član 23. (stav 4) Zakona u Unskosanskom kantonu navodi:

Kategorije, postupak identifikacije, planiranje i način rada, profil, obuka i profesionalni razvoj stručnog kadra za rad s djecom i mladima s posebnim potrebama i druga pitanja iz ove oblasti uredit će se Pravilnikom o odgoju i obrazovanju djece s posebnim potrebama u osnovnoj i srednjoj školi. Pravilnik donosi ministar/ministrice.

Još jedino Zakon Bosanskohercegovačkog kantona Goražde ("Službene novine Bosanskohercegovačkog kantona Goražde" br. 5/04) u članu 28. (stav 5) donosi istu odredbu koja predviđa usvajanje Pravilnika.

S druge strane, Zakon o osnovnom školstvu, ("Službene novine Kantona 10" br. 12/04) u članu 55. (stav 3) navodi:

Škole, uslovi način ostvarivanja grupa i razrednih odjela iz stava 1. ovoga člana utvrđuje organ uprave nadležan za poslove školstva općine prema kriterijima koje donosi Ministarstvo.⁹

Na kraju, Zakon o izmjenama i dopunama Zakona o osnovnoj školi, ("Službene novine Srednjobosanskog kantona" br. 17/04) u član 10. (stav 4), kao i Zakon o izmjenama Zakona o osnovnom školstvu ("Narodne novine Županije Zapadnohercegovačke" br. 6/04) (Odluke nametnute od strane OHRa 7. jula 2004. godine) u članu 6. (stav 4) navode istu odrednicu:

Kategorije, postupak identifikacije, planiranje i način rada, profil, obuka i profesionalni razvoj stručnog kadra za rad sa djecom i mladima s posebnim potrebama i druga pitanja, bliže se uređuju podzakonskim propisom.¹⁰

Dakle, dva kantonalna zakona predviđaju donošenje Pravilnika, dva spominju *podzakonske propise*, dok jedan spominje *kriterije koje donosi Ministarstvo*. Ostali zakoni nisu ugradili potrebu donošenja podzakonskog akta – pravilnika!

⁹ Ministarstvo obrazovanja Kantona 10 je jula 2005. godine donijelo Pravilnik o osnovnoškolskom odgoju i obrazovanju učenika s teškoćama u razvoju. Ovaj Pravilnik u prilogu donosi i Orijentacijsku listu vrsta i stupnjeva teškoća u razvoju.

¹⁰ I nadležno ministarstvo Zapadnohercegovačkog kantona je u julu 2006. godine donijelo Pravilnik o odgoju i obrazovanju djece s posebnim obrazovnim potrebama u osnovnim i srednjim školama.

c) Potreba izrade Individualnih prilagođenih programa za djecu sa posebnim potrebama

Zakon o osnovnoj školi, ("Službene novine Zeničkodobojskog kantona" br. 5/04.) u članu 24. (stav 4) ističe da:

Individualni program, prilagođen njihovim mogućnostima i sposobnostima, izradit će se za svakog učenika u procesu inkluzije ukoliko je to potrebno, uz određivanje defektološkog i logopedskog statusa.

Nasuprot tome, Zakon o osnovnom odgoju i obrazovanju, ("Službene novine Kantona Sarajevo" br. 10/04) u članu 26. (stav 2) ne ostavljajući mogućnost izbora (da li je potrebno, ili ne) navodi da:

U odjeljenje redovne osnovne škole može se uključiti i dijete s posebnim potrebama, s kojim se realizira individualni prilagođeni plan i program.

Isti zakon u članu 27. (stav 2) ističe još i da:

Djeca sa posebnim potrebama imaju pravo na individualni nastavni plan i program čijom realizacijom se ostvaruju ciljevi i zadaci nastave, a prilagođen je mogućnostima učenika/učenica.

Prema gore navedenom, zakon u Zeničko-Dobojskom kantonu ostavlja mogućnost procjene za koje učenike je potrebno izraditi individualni prilagođeni program, a za koje učenike to nije potrebno. S druge strane, zakon Kantona Sarajevo ne ostavlja tu mogućnost, već navodi da se sa djetetom sa posebnim potrebama *realizira individualni prilagođeni plan i program!*

d) Potreba (i) opisnog ocjenjivanja učenika sa posebnim potrebama

Zakon u Unskosanskom kantonu u članu 113. izuzima učenike sa posebnim potrebama od brojčanog ocjenjivanja izuzev onih sa lakšim smetnjama. U ovome članu se navodi da:

Umjesto ocjena (godišnje svjedodžbe s ocjenama), učenik/ca sa posebnim obrazovnim potrebama dobija pismeni godišnji izvještaj, koji opisuje rezultate učenika/ce u odnosu na ciljeve iz plana. Ako su problemi učenika/ce ograničeni i ako mu/joj specijalno obrazovanje omogućava da bude ocijenjen/na na redovan način, onda mu/joj se daju redovne ocjene.

Nasuprot tome član 50. (stav 6) i član 68. (stav 2) Zakona u TK navodi da se *uz uvjerenja i svjedodžbe sa ocjenama* vrši i opisno ocjenjivanje postignutih rezultata.

Roditelji svakog polugodišta dobijaju pismeni izvještaj, kojim se opisuju postignuti rezultati učenika u odnosu na ciljeve iz plana zadovoljenja obrazovnih potreba.

Škola, učeniku sa posebnim obrazovnim potrebama, uz uvjerenja i svjedodžbe sa ocjenama, izdaje i pismeni godišnji izvještaj koji opisuje postignute rezultate učenika u odnosu na ciljeve iz plana.

I Zakon u Kantonu Sarajevo donosi odredbu poput zakona u USK, a nasuprot gore spomenutoj odredbi iz Zakona u TK. Ova odredba zakona glasi:

Ocjenjivanje u osnovnoj školi je brojčano i opisno.

Odredbe ovog člana ne primjenjuju se na specijalno obrazovanje. Umjesto ocjena učenici/učenice sa posebnim potrebama dobijaju pismeni godišnji izvještaj koji opisuje rezultate koje je postigao učenik/učenica u realizaciji nastavnog plana i programa. Ukoliko su problemi učenika/učenica ograničeni i ako im specijalno obrazovanje omogućava da budu ocijenjeni na redovan način, onda im se daju i ocjene.

Kod ove odrednice je vidljivo da dok se u TK vrši i brojučano i opisno ocjenjivanje djece sa posebnim potrebama, dotle se u USK i KS ostavlja mogućnost brojučanog ocjenjivanja samo za učenike/učenice sa ograničenim problemima!

e) Angažovanje stručnih suradnika za djecu sa posebnim potrebama

Član 23. (stav 2) Zakona USK ističe:

Zadovoljavanje posebnih obrazovnih potreba odgovornost je redovnog osoblja škole. Škola može dodatno zaposliti nastavnike/ce i asistente/asistentice za djecu sa posebnim potrebama, da pomognu u ovakvom radu.

U istom Zakonu u članu 138. se navodi još i da:

Škola može zaposliti nastavnika/cu i stručne suradnike/ce za djecu sa posebnim potrebama, da pomognu u ovakvom radu.

Isto tako i Zakon u Bosanskopodrinjskom kantonu Goražde u članu 28. (stav 4) donosi istu odredbu koja predviđa angažovanje nastavnika i asistenata za djecu sa posebnim potrebama.

Neprihvatljivo je da samo ova dva kantona donose zakonsku mogućnost angažovanja stručnih saradnika za djecu sa posebnim potrebama, dok zakoni u ostalim kantonima to ne spominju!

f) Nediskriminacija prilikom upisa i kaznene odredbe zbog diskriminacije

Član 52. Zakona USK ističe da:

Škola ne smije vršiti diskriminaciju u pristupu djece odgoju i obrazovanju ili njihovom učešću u odgojno- obrazovnom procesu, na osnovi rase, boje, spola, jezika, religije, političkog ili drugog mišljenja, nacionalnog ili socijalnog porijekla, na osnovu toga što su djeca s posebnim potrebama ili bilo kojoj osnovi.

Član 163. (tačka 10) istog Zakona predviđa školi novčanu kaznu od 1000 do 5000 KM za prekršaj ako:

-sprečava djecu s posebnim obrazovnim potrebama da pohađaju školu u skladu sa članom 23.

I Zakon TK u članu 27. donosi istu odrednicu, a sukladno tome u članu 110. (tačka 13) predviđa novčanu kaznu od 1.000 do 4.000 KM za školu:

-ako ne omogući sticanje osnovnog obrazovanja učenika sa posebnim potrebama (član 50. stav 2.);

Zakon o osnovnoj školi u ZDK u članu 98. (tačka 8), to ističe na jedan drukčiji način te predviđa kaznu od od 1.000 do 4.000 KM ukoliko škola:

-ne uputi učenika na komisiju, najkasnije do kraja školske godine, u tekućoj godini, kada kog njega nastupe promjene koje zahtijevaju prijelaz iz specijalne u redovnu ili iz redovne u specijalnu osnovnu školu (član 47, stav 1.);

I Zakon u BPK Goražde u članu 104 (tačka 8), donosi potpuno istovjetnu odrednicu kao i zakon u ZD kantonu.

Osim različite visine novčane kazne, navedena tri zakona smatraju diskriminaciju kod upisa djece sa posebnim potrebama težom povredom Zakona, dok ostali to, nažalost, ne predviđaju!

Opći je utisak da su zakoni o obrazovanju u Unskosanskom, Tuzlanskom i Bosanskopodrinjskom kantonu Goražde, kao i Kantonu Sarajevo¹¹ najbolje obuhvatili problematiku djece sa posebnim potrebama. S druge strane, primijetno je da su zakoni u nekim kantonima samo okvirno spomenuli ovu problematiku iako poslije toga nisu donijeli ni pravilnike o djeci sa posebnim potrebama. To nije iznenađujuće kada se zna da su čak i zakoni u tri kantona nametnuti odlukom visokog predstavnika. I odredbe koje se odnose na djecu sa posebnim potrebama u ovim nametnutim zakonima su uglavnom prenesene iz Okvirnog zakona. Isto tako, neki kantoni su donijeli pravilnike o odgoju i obrazovanju djece sa posebnim potrebama, dok to neki nisu učinili, a kako se vidi iz zakonske odredbe¹² i ne namjeravaju to učiniti!

Segregacija još uvijek traje!

Da je proces inkluzije dugotrajan govori, nažalost, i činjenica da i sam proces integracije koji je prvi korak ka potpunoj inkluziji nismo još uvijek, i trinaest godina nakon rata, riješili. Do donošenja okvirnih zakona o obrazovanju na svim obrazovnim nivoima, obrazovanje u BiH se provodilo na način segregacije. Najbolji primjer segregacije na djelu su tzv. *dvije škole pod jednim krovom!* uglavnom u Srednjobosanskom i Hercegovačko-neretvanskom kantonu! Alarmantna je situacija da se djeca školskog uzrasta dijele po etničkom principu i da postoji praksa otvorene segregacije i aparthejda. Četrdeset sedam škola u BiH, rade na principu *dvije škole pod istim krovom*. Škole rade po dva odvojena nastavna programa. Nadležne političke vlasti su direktni saučesnici u nepoštivanju domaćeg zakonodavstva i kršenja brojnih međunarodnih dokumenata koji se odnose na poštovanje ljudskih prava.

Nadalje, dok se inkluzivnost kroz obrazovne sisteme evropskih zemalja postavlja standardom na kojem počiva moderno obrazovanje u javnim školama, dotle obrazovanje u BiH, iako načelno prihvata ideju inkluzije djece sa posebnim potrebama, još uvijek pokazuje visok stepen kulturne, nacionalne, čak i vjerske segregacije. Najbolji pokazatelj ovoga je

¹¹ Iako Zakon o osnovnom odgoju i obrazovanju Kantona Sarajevo (SN br. 10/04), ne govori direktno o pojedinim parametrima koje smo postavili u našoj tabeli, on ipak ovoj problematici prilazi vrlo ozbiljno te o djeci sa posebnim potrebama govori u članovima 26-28., te u članu 54.

¹² Pogledati prvu kolonu u tabeli koju smo prikazali u ovome radu.

neprovođenje **Kriterija za školske nazive i simbole**¹³ koji su doneseni u skladu sa dokumentom „Reforma obrazovanja“ (obećanje I, od 21. novembra 2002.). Koliko smo stvarno daleko od evropskih principa pokazuje detaljna analiza koja je urađena implementacijom projekta "Monitoring i analiza provedbe Kriterija za školske nazive i obilježja". Nažalost, blizu 50% škola još uvijek ne ispunjava Kriterije. Kako domaći zakoni koji regulišu oblast obrazovanja moraju biti u skladu sa Međunarodnom konvencijom o zaštiti ljudskih prava ove stvari se moraju popraviti.

Moglo bi se kazati da je stepen implementacije inkluzije visok u dijelovima države gdje nije bilo etničkog čišćenja i velikog demografskog pomijeranja. Za razliku od toga, upravo ondje gdje bi odredbe Plana provedbe Privremenog sporazuma o zadovoljavanju posebnih potreba i prava djece povratnika kojeg su u novembru 2002. godine potpisali entitetski ministri obrazovanja trebalo najviše primjenjivati, primjetno je kršenje osnovnih ljudskih prava, a pravo na obrazovanje je svakako jedno od njih.

Od segregacije, preko integracije, ka potpunoj inkluziji

Osobe sa invaliditetom su osjećajne i emocionalne kao i one osobe koje nemaju tu vrstu problema. One imaju jednaka prava i odgovornosti. Na drugima je da poštuju njihov integritet ličnosti. U stručnim pa i znanstvenim krugovima primjetan je pomak od tzv. medicinskog modela ka socijalnom modelu koji teži ka potpunoj inkluziji.

Inkluzivni model ne ide ka negiranju izvjesnih nedostataka (ponekad i tjelesnih oštećenja), nego ide za tim da kaže kako određeni nedostaci ne umanjuju vrijednost osobe kao ljudskog bića. Ovdje nam se čini umjesnim navesti kako je jedan od najvećih umova čovječanstva Albert Ajnštajn progovorio tek u četvrtoj godini, bio je loš đak i često izostajao s predavanja. Slično njemu, i Tomas Edison je bio odustao čak i od formalnog obrazovanja kada ga je počela podučavati njegova mati. Poznato je do kakvih su pronalazaka došli ovi umovi i koliko su kreirali pretpostavku za prosperitet ljudskoga društva u cjelini.

Ukoliko nema odgovarajućih zakonskih rješenja na nivou države, i pored dobre volje na lokalnom nivou, nastojanje ka potpunoj realizaciji prihvaćenih evropskih modela **obrazovanja za sve** neće biti moguće sprovesti. Naravno, mi smo svjesni činjenice da promjene u zakonodavstvu i propisima nisu dovoljne za provođenje inkluzije već je za to potreban dugotrajan i multidisciplinarni pristup. Inkluzija je trajni proces koji podrazumijeva nadopunu i dogradnju zakonskih rješenja protokom vremena, ali i iskustvima već oprobane praktične primjene. U inkluziji se naglasak stavlja na individualizaciji te se na taj način svako dijete može, na izvjestan način, smatrati djetetom sa posebnim potrebama. Upravo stoga što je inkluzija u obrazovanju samo jedan segment inkluzije u društvu ona mora biti interdisciplinarna.

Kada aktuelna vlast muku muči sa inkluzijom u općem smislu (uključivanje različitih etničkih i religijskih zajednica u društvo) još uvijek se ne može puno očekivati od inkluzije u užem smislu te riječi – uključivanje djece sa posebnim potrebama u redovne škole. Ipak, primjećuje se tendencija da se ovaj bitan segment u obrazovanju riješi. Jedan od dokumenata koji to ističe je i Plan aktivnosti o upisu u škole i pohađanju nastave u Bosni i Hercegovini, koji su u

¹³ Ministar prosvjete i kulture RS i kantonalni ministri obrazovanja u Federaciji BiH su *Kriterije za školske nazive i simbole* usvojili u aprilu 2004. godine.

maju 2006. godine potpisali entitetski i kantonalni ministri obrazovanja BiH. Ovaj dokument naglašavajući da je pravo na obrazovanje jedno od osnovnih ljudskih prava i pozivajući se na Okvirni zakon o osnovnom i srednjem obrazovanju u BiH, donosi sveobuhvatne preporuke za omogućavanje svoj djeci i mladima, ali i odraslima da završe osnovnu školu i steknu uvjete za dalji nastavak obrazovanja.

Inkluzija ide u pravcu – ne da unitarizuje sklonosti svih ljudi, već naprotiv samo da se različitosti svakog pojedinca u svakome smislu prihvataju i uvažavaju. Prvi korak ka uvažavanju osoba sa različitim invaliditetom je njihova potpuna integracija u obrazovni sistem. Njima se u tome smislu moraju osigurati sva prava i mogućnosti kao i ostalim građanima. Vlast je na državnom nivou obavezna osigurati obrazovanje svakom pojedincu bez obzira na sve njegove različitosti koje ga i čine zasebnošću u odnosu na druge individue. Koliko je država uspjela u tome, barem u onome deklarativnom smislu, pokušali smo pokazati u prethodnom dijelu ovoga rada.

Zaključak

Koliko su kantoni u vertikalnoj prohodnosti *crne rupe* utroška prijeko potrebne energije u ionako razjedinjenom bh obrazovnom sistemu, svjedoči i to da svi kantoni još uvijek nemaju čak niti osnovni podzakonski akt – pravilnik o odgoju i obrazovanju djece s posebnim obrazovnim potrebama. Još gore od toga je činjenica da je visoki predstavnik u tri kantona svojom odlukom morao nametnuti zakon o osnovnom obrazovanju, odnosno zakon o izmjenama i dopunama postojećeg zakona.

Terminologija prihvaćena u međunarodnim aktima pod pojmom djece sa posebnim potrebama podrazumijeva veoma širok spektar različitih potreba i djece. Društvo koje neposredno izade iz rata u kome se krše i najosnovnije ljudske potrebe je nesumnjivo ono koje u svome korpusu ima najviše različitih vrsta osoba (posebno djece) sa specifičnim potrebama. Bosna i Hercegovina je jedna od takvih zemalja. Upravo, i ponajviše zbog toga, i bez obzira koliko to u aktuelnom političkom međustranačko-profitnom smislu neunosan posao bio, BiH mora završiti priču zvanu inkluzija barem u legislativnom smislu. Svakako, potpuna implementacija tih odredbi će mnogo duže trajati. S obzirom da je inkluzija u svakome smislu te riječi trajan proces, ona će poslije toga ići svojom ustaljenom putanjom. Svjesni smo činjenice da su i nakon okončanja tog procesa, u prašumi kantonalnih zakonodavstava neminovne devijacije i nedostaci, često i suprotstavljeni propisi. Ali, proces zaokruženja zakonske regulative mora biti jednom za svagda riješen.

Kako su pregovori oko donošenja novog Ustava BiH u toku, ozbiljnom procesu inkluzije bi nemjerljivo mnogo olakšala centralizacija obrazovnog sistema na nivou države. Ministarstvo obrazovanja na nivou države se nameće prioritarnim. Da ne govorimo o koristima od ukidanja entitetskih i kantonalnih administrativnih i zakonskih prepreka u svakome području pa i području obrazovanja. Jasno je da to zvuči idealistički, posebno u mentalnom sklopu određenih političara. Ipak, možda to jednom postane realnost. Moramo raditi na tome!

Zbog svega navedenog, naša preporuka na kraju za mjeru kojom bi se unaprijedio proces obrazovne inkluzije je da se na državnom nivou formiraju Ministarstvo obrazovanja i nauke BiH, kao i Nacionalni institut za inkluziju djece sa posebnim potrebama.

Do tada bi (bez imalo odlaganja) svi kantoni kao i RS i BD trebali usvojiti sljedeće podzakonske akte: 1. Pravilnik o odgoju i obrazovanju djece s posebnim potrebama, 2. Pravilnik o upisu djece sa posebnim potrebama u prvi razred osnovne škole, 3. Pravilnik o vrednovanju učenika sa posebnim potrebama i 4. Pravilnik o sadržaju i načinu vođenja učeničkog dosijea u inkluzivnoj nastavi!

IZVORI:

I ZAKONI O OSNOVNOM I SREDNJEM ODGOJU I OBRAZOVANJU U BIH

Bosna i Hercegovina

1. - Okvirni zakon o predškolskom obrazovanju u BiH ("Službeni glasnik BiH" br. 88/07)
2. - Okvirni Zakon o osnovnom i srednjem obrazovanju u BiH ("Službeni glasnik BiH" br.18/03)
3. - Okvirni zakon o srednjem stručnom obrazovanju i obuci u BiH ("Službeni glasnik BiH" br. 63/08)
4. - Okvirni zakon o visokom obrazovanju u BiH ("Službeni glasnik BiH" br. 59/07)

Brčko Distrikt BiH

1. - Zakon o obrazovanju u osnovnim i srednjim školama Brčko Distrikta BiH ("Službeni glasnik Brčko Distrikta BiH" br. 9/01)
2. - Zakon o izmjenama i dopunama Zakona o obrazovanju u osnovnim i srednjim školama Brčko Distrikta BiH ("Službeni glasnik Brčko Distrikta BiH" br. 28/03, 29/04)

Federacija BiH

1. - Zakon o osnovnom i srednjem općem odgoju i obrazovanju ("Službene novine Unskosanskog kantona" br. 5/04)
2. - Zakon o osnovnom školstvu, ("Narodne novine Županije Posavske" br. 3/04)
Zakon o izmjenama i dopunama Zakona o osnovnom školstvu, ("Narodne novine Županije Posavske" br. 4/04)
3. - Zakon o osnovnom odgoju i obrazovanju, ("Službene novine Tuzlanskog kantona" br. 6/04)
Zakon o izmjenama i dopunama Zakona o osnovnom odgoju i obrazovanju ("Službene novine Tuzlanskog kantona" br. 7/05)
4. - Zakon o osnovnoj školi, ("Službene novine Zeničkodobojskog kantona" br. 5/04.)
5. - Zakon o osnovnom odgoju i obrazovanju, ("Službene novine Bosanskohercegovačkog kantona Goražde" br. 5/04)
6. - Zakon o izmjenama i dopunama Zakona o osnovnoj školi, ("Službene novine Srednjobosanskog kantona" br. 17/04)
7. - Zakon o osnovnom odgoju i obrazovanju ("Narodne novine Hercegovačkoneretvanskog kantona" br. 5/00)
8. - Zakon o izmjenama Zakona o osnovnom školstvu (Odluka nametnuta od strane OHRa 7. jula 2004. godine) ("Narodne novine Županije Zapadnohercegovačke" br. 6/04)
9. - Zakon o osnovnom odgoju i obrazovanju, ("Službene novine Kantona Sarajevo" br. 10/04)
Zakon o izmjenama i dopunama Zakona o osnovnom odgoju i obrazovanju ("Službene novine Kantona Sarajevo" br. 21/06)
10. - Zakon o osnovnom školstvu, ("Službene novine Kantona 10" br. 12/04)

Republika Srpska

1. - Zakon o osnovnoj školi Republike Srpske, ("Službeni glasnik RS" br. 38/04)

2. - Zakon o srednjoj školi Republike Srpske, ("Službeni glasnik RS" br. 38/04)

II PRAVILNICI, PODZAKONSKI AKTI I IZVJEŠTAJI

1. - Pravilnik o osnovnoškolskom odgoju i obrazovanju učenika s teškoćama u razvoju, Ministarstvo prosvjete, znanosti, kulture i športa Županije 10, juli 2005. god.
2. - Pravilnik o odgoju i obrazovanju djece s posebnim obrazovnim potrebama u osnovnim i srednjim školama, Ministarstvo prosvjete, znanosti, kulture i športa Zapadnohercegovačke županije, juli 2006. god.
3. - Plan aktivnosti o upisu u škole i pohađanju nastave u BiH, izradila Grupa o upisu u škole i pohađanju nastave/usvojili entitetski ikantonalni ministri obrazovanja BiH, maj 2006. god.
4. - Revidirani akcioni plan za djecu BiH 2002-2010, Sarajevo, juli 2008. godine
5. - Poseban izvještaj o pravu na obrazovanje djece sa posebnim potrebama u Republici Srpskoj, Ombudsman Republike Srpske, Banjaluka, juli 2007. godine.
6. - Poseban izvještaj o pravu djece sa posebnim potrebama u RS na predškolsko obrazovanje i vaspitanje, Ombudsman Republike Srpske, Banjaluka, april 2008. godine.

III DOKUMENTI O REFORMI OBRAZOVANJA U BIH

1. - Strategija za modernizaciju osnovnog i općeg srednjeg obrazovanja u BiH - Prvi izvještaj za ministre obrazovanja u BiH, Paul Roeders & Philip Stabback (urednici), EC-TAER, CfBT, BiH entitetski ministri obrazovanja, (od 27.6.2002. god.)
2. - Plan provedbe Privremenog sporazuma o zadovoljavanju posebnih potreba i prava djece povratnika (od 13.11.2002. god.)
3. - Strategija za modernizaciju osnovnog i općeg srednjeg obrazovanja u BiH - dodatak I, EC-TAER, CfBT, BiH entitetski ministri obrazovanja, (od 27.6.2002. god.)
4. - Reforma obrazovanja - poruka građanima BiH, (od 21.11.2002. god.)
5. - Reforma osnovnog i općeg srednjeg obrazovanja u BiH - Zelena knjiga, Dokument izradile BiH obrazovne institucije uz pomoć EC-TAER programa finansiranog od Evropske Unije, (od 21.03.2003. god.)
6. - Strategija reforme obrazovanja u BiH - izvještaj o napretku (od 01.06.2003. god.)
7. - Zajednička strategija za modernizaciju osnovnog i općeg srednjeg obrazovanja u BiH - Bijela knjiga, EC-TAER, (od 01.10.2003. god.)
8. - Kriteriji za školske nazive i simbole, Odbor za koordinaciju provedbe Privremenog sporazuma o zadovoljavanju posebnih potreba i prava djece povratnika, (iz aprila 2004. god.)
9. - Analiza provedbe Kriterija za školske nazive i obilježja, Fondacija lokalne demokratije, Sarajevo, august, 2008. godine.

IV MEĐUNARODNI DOKUMENTI

1. - Opšta deklaracija UN-a o ljudskim pravima (U.N. General Assembly, 1948)
2. - Konvencija UN-a o pravima djeteta (Convention on the Rights of the Child, U.N. General Assembly, 1989)
3. - Svjetska deklaracija o obrazovanju za sve (World Declaration on Education for All, Jomtien/Pattaya, Thailand, 1990)
4. - Standardna pravila UN-a o izjednačavanju mogućnosti osoba sa invaliditetom (U.N. General Assembly, 1993)
5. - Svjetska konferencija o specijalnom obrazovanju (World Conference on Special Needs Education, Salamanca, Spain, 1994).